

نشریه علمی- پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال ۲۰، شماره ۵۸، زمستان ۱۳۹۵، صفحات ۸۱-۶۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۲/۰۲

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۰۶/۲۳

تحلیل عوامل موثر بر معیشت روستایی (بررسی موردی: روستاهای شهرستان سردشت)

مرتضی توکلی^۱
شیرکو احمدی*^۲
غریب فاضل‌نیا^۳

چکیده

محیط‌های جغرافیایی متفاوت، پتانسیل‌ها و الگوهای متفاوتی در زمینه‌های مختلف به ویژه در زمینه معیشت و فعالیت ساکنان آن‌ها ارائه می‌دهند، که توجه به این مهم در برنامه‌ریزی‌های محلی و محیطی حایز اهمیت فراوان است. لذا بررسی، شناخت و تحلیل قابلیت‌ها و معیشت نواحی روستایی گامی اساسی و مهم در فرآیند تدوین برنامه‌ریزی‌های توسعه پایدار روستایی تلقی می‌شود. بر این اساس این تحقیق درصدد تحلیل عوامل مؤثر بر معیشت روستایی شهرستان سردشت برآمده است. این تحقیق با رویکردی توصیفی- تحلیلی و مبتنی بر مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و نیز برداشت‌های میدانی و پیمایشی انجام شده است. جامعه آماری این تحقیق را ۵۷۲۲ نفر از ۸ روستای بالای ۵۰ خانوار شهرستان سردشت تشکیل می‌دهد که از بین آن‌ها تعداد ۳۸۶ نفر طبق جدول مورگان به روش تصادفی ساده به‌عنوان نمونه آماری انتخاب شدند و داده‌های آن با نرم‌افزار SPSS/for Win Ver.19.0 تجزیه و تحلیل شد. نتایج نشان می‌دهد که در این روستاها، اصلی‌ترین عوامل تأمین معیشت متأثر از شرایط تحمیلی محیطی، فعالیت‌های کشاورزی و مبادلات

۱- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه روستایی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲- کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد سردشت (ارومیه)، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، سردشت (ارومیه)، ایران.
Email:sirkoahmadi@gmail.com

۳- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه روستایی دانشگاه زابل، زابل، ایران.

مرزی است. هم‌چنین نتایج نشان داد، به‌طور کلی بین عوامل جغرافیایی همانند شیب زمین، دسترسی سطح آموزشی، نزدیکی به نوار مرزی و الگوی معیشت روستاییان منطقه رابطه معناداری وجود دارد که الگوی معیشتی خاص را برای روستاهای منطقه ایجاد کرده است. فعالیت بازارچه‌های مرزی هم‌چنین باعث ایجاد اشتغال مستقیم و غیرمستقیم (حمل و نقل بار و مسافر، عملیات بارگیری و ...) مرزنشینان گردیده که سهم اشتغال غیرمستقیم به مراتب بیشتر از اشتغال مستقیم می‌باشد.

واژگان کلیدی: روستاهای مرزی، معیشت، شهرستان سردشت، مرزنشینان، مرز.

مقدمه

مناطق مرزی از نقاط حساس و استراتژیک کشور به شمار می‌روند. طبیعت منزوی و غیرحاصل‌خیز این مناطق، به‌خصوص در عرصه‌های کوهستانی زمینه‌ساز مشکلات سیاسی، اقتصادی و امنیتی برای دولت‌های وقت بوده است. ناتوانی‌های بالقوه در تولید، فقدان اشتغال، نازل بودن درآمد و عدم دسترسی به نیازهای اولیه، عمده‌ترین مشخصه اقتصادی-اجتماعی این مناطق است که زمینه را برای معضلات و نابسامانی‌هایی چون مهاجرت و قاچاق کالا در این مناطق فراهم آورده است (سازمان مدیریت، ۱۳۷۸: ۴۹). امروزه عوامل و شرایط محیطی-اقلیمی و جمعیتی باعث شده که تغییرات عمده‌ای در سیستم معیشتی روستاییان، رخ دهد. به‌گونه‌ای که فشارهای اقلیمی و محدودیت‌های جغرافیایی-حرکتی از یک طرف و فشارهای جمعیتی و زیاده‌خواهی روستائینشان در دسترسی به زمین‌های مستعد و مرغوب و در عین حال محدود کوهستانی باعث فشار و رانده شدن آن‌ها به سرزمین‌های جغرافیایی نامرغوب و سخت و پسرکرانه‌های مناطق یکجانشینی شده است (رفیع‌فر، ۱۳۸۷: ۵۸). بررسی تحلیل قابلیت‌ها و تنگناها در فرایند برنامه‌ریزی توسعه‌ی روستایی اهمیت بسزایی دارد و نوعی ضرورت جهت ارائه طرح‌ها و برنامه‌های توسعه محسوب می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۶: ۱). تفاوت در برخورداری و یا عدم برخورداری از امکانات، حتی در بین روستاها نیز دیده می‌شود. به‌طوری که از نظر ریخت‌شناسی روستایی، روستاهای مستقر در نواحی کوهستانی، با محدودیت‌های شدیدتری نسبت به روستاهای دشتی مواجه بوده و

مشکلات معیشتی در این روستاها دارای ابعاد بیش‌تری می‌باشد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۴: ۲). وضعیت نه چندان مطلوب کشاورزی و دامداری به‌عنوان دو شاخصه مهم اقتصادی در این مناطق و وجود بیکاری و روی آوردن به مشاغل کاذب از جمله قاچاق کالا از یک طرف و خالی از سکنه شدن روستاها از طرف دیگر باعث ایجاد مشکلاتی برای این منطقه گردیده است. تجارت مرزی که مهم‌ترین شیوه معیشتی در مناطق مرزی به‌ویژه منطقه مورد تحقیق می‌باشد، در صورتی که زمینه ایجاد اشتغال مناسبی در این نواحی برای جمعیت فعال فراهم نشود، نمی‌توان مانع از کاهش قاچاق کالا شد. به همین جهت این پژوهش با هدف تحلیل عوامل مؤثر بر معیشت روستایی انجام شده و درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است: منابع عمده معیشتی در منطقه مورد مطالعه چه فعالیت‌هایی می‌باشند؟ چه رابطه‌ای بین عوامل جغرافیایی و الگوهای معیشت در مناطق مورد مطالعه وجود دارد؟ بازارچه‌های مرزی چه نقشی در وضعیت رفاه مردم منطقه ایجاد کرده‌اند؟

مبانی نظری

فعالیت‌های معیشتی و تولیدی شامل هر چیزی است که از نظر اقتصادی برای خانوار و اجتماع بازده دارد؛ مانند محصولات کشاورزی، دامی، صنایع دستی، کار دستمزدی. البس معیشت را این‌گونه تعریف می‌کند: معیشت شامل دارایی‌های (طبیعی، فیزیکی، انسانی، مالی و سرمایه اجتماعی) فعالیت‌ها و دسترسی به این واسطه‌ها (توسط نهادها و روابط اجتماعی) است که با همدیگر، سطح زندگی حاصل شده توسط فرد یا افراد خانواده را تعیین می‌کنند (Ellis, 2000: 10). رویکرد معیشتی از دهه ۱۹۹۰ میلادی آغاز و بیشتر با کارهای رابرت چمبرز^۴ شناخته می‌شود: معیشت به معنی زندگی و زنده بودن، توانایی‌ها، دارایی‌ها و فعالیت‌هایی است که برای زندگی و زنده بودن مورد نیاز است (Chambers, 2005: 5). با مقایسه تحقیقات و چارچوب معیشت پایدار روستایی رویکردهای مختلفی به کار گرفته شده است. در میان این رویکردها، چارچوب پنج جزیی دیپارتمان توسعه بین‌المللی^۵ در سال ۱۹۹۹،

4- Robert chamber

5- Department For International Development (DFID)

یکی از مهم‌ترین آن‌هاست و بسیاری عقیده دارند که چارچوب معیشت پایدار روستایی مذکور مفاهیم اصلی رویکرد معیشت پایدار را در بر گرفته است (Shen, 2009: 11). این چارچوب بر ۵ جزء تأکید می‌کنند که عبارتند از:

۱- دارایی‌ها: دارایی‌های معیشتی از انواع سرمایه‌های طبیعی، فیزیکی، انسانی، اجتماعی و مالی تشکیل شده‌اند و جزء اساسی معیشت قشر فقیر هستند.

۲- ساختارها و فرایندهای تحول‌زا^۶: در این چارچوب ساختارها به‌مثابه سخت‌افزارهایی هستند که بخش‌های خصوصی و عمومی را در برمی‌گیرند. فرایندها از سیاست‌ها، قوانین، فرهنگ و نهادها تشکیل شده‌اند و نقش‌های مهمی را در شکل دادن به دارایی‌ها و نتایج معیشتی در درون سیستم معیشت ایفا می‌کنند.

۳- آسیب‌پذیری‌ها^۷: آسیب‌پذیری یکی از مفاهیم اساسی مربوط به معیشت است که مواردی از قبیل شوک‌ها، روندها و فصلی بودن را در بر می‌گیرد و می‌تواند بر دارایی‌ها و انتخاب معیشتی قشر فقیر تأثیر مثبت و منفی داشته باشد.

۴- نتایج (پیامدها)^۸: نتایج، موفقیت‌ها و هدف‌هایی برای ارزیابی معیشت هستند که استراتژی‌های معیشتی (از طریق ترکیب با دارایی‌ها) به آن‌ها دست می‌یابند.

۵- استراتژی‌ها^۹: فعالیت‌هایی هستند که برای بقای معیشتی به کار گرفته می‌شوند.

به‌طور کلی، چارچوب معیشت مبنایی تحلیلی را برای شناخت پیچیدگی معیشت روستایی ارائه می‌دهد. اینان همان فقرای روستایی هستند که نیاز به چاره‌اندیشی مؤثر در زمینه شغل و درآمد دارند. زیرا از یک سو بخش قابل توجهی از آنان که امکان جذب در بخش کشاورزی را ندارند مجبور به مهاجرت از روستا می‌شوند (Sing, 1993: 39) و از سوی دیگر روستاییان باقی‌مانده در روستاها و کشاورزان تهی‌دست برای غلبه بر فقر با

6- Assets

7- Structures and processes of change agents

8- Vulnerabilities

9- Results (outcomes)

10- Strategies

اهداف کوتاه مدت و برای رفع نیازهای کوتاه‌مدت، در شرایطی که ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی آنان اهمیت چندانی به حفظ محیط نمی‌دهد، اقدام به تخریب محیط می‌کنند (Lele, 1991: 619) و این تخریب محیط موجب فقر بیشتر کسانی که مستقیماً به محیط طبیعی برای بقای خود وابسته‌اند، می‌شود (Chambers, 1997: 29).

پیشینه تحقیق

بررسی اسناد و پایگاه‌های علمی مرتبط با معیشت روستاییان بخشی از حوزه‌های تحقیقاتی را در بر گرفته است که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: شمس‌الدینی و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان تحلیلی بر وضعیت معیشتی مهاجرین روستایی در شهرها در دهستان رستم دو از توابع شهرستان رستم به شیوه توصیفی - تحلیلی و با استفاده از ابزار سنجش انجام داده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که عوامل اقتصادی به ویژه تلاش برای افزایش درآمد، بهبود معیشت و رفع بیکاری از جمله مهم‌ترین علل مهاجرت روستاییان به شهرها می‌باشد. ایس و همکاران (۲۰۰۳) معیشت‌ها و کاهش فقر روستایی در کشور تانزانیا، اوگاندا و مالاوی را مورد بررسی قرار دادند. آن‌ها با بیان این مطلب که فقر روستایی شدیداً تحت تأثیر کمبود زمین‌های کشاورزی و دام است نتیجه گرفتند نبود امنیت شغلی و عدم تمرکز مالی در فعالیت‌های اشاره شده و از دست دادن فرصت‌های کشاورزی از مهم‌ترین عوامل فقر روستایی در این مناطق به شمار می‌روند. کرامب و همکاران (۲۰۰۴) در مطالعه‌ای معیشت روستایی را در ارتفاعات مرکزی کشور ویتنام مورد بررسی قرار دادند. شربین و همکاران (۲۰۰۸) در مطالعه‌ای جمعیت خانوارهای روستایی، معیشت‌ها و محیط زیست را در دو محیط جداگانه مرزی یا حاشیه‌ای (خشک و کوهستانی) در آمازون بررسی کرده‌اند. نتایج نشان داده که متغیرهای دموگرافیکی از جمله مهاجرت بیش‌ترین اثرات را بر معیشت و شغل این منطقه داشته است. وان دن برگ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای اثر طوفان و مخاطرات طبیعی را بر معیشت خانوارهای روستایی در کشور نیکاراگوئه بررسی کرد. او با استفاده از داده‌های تلفیقی قبل و بعد از طوفان، استراتژی‌های رفاه مردم را در رابطه با معیشت آنان به ۳ دسته کشاورزی، درآمد پایین کارگران و درآمد خارج از مزرعه کشاورزان و

پروش دام تقسیم کرد. نتایج نشان داد که مخاطرات طبیعی بر کشاورزان که درآمد سالانه پایینی دارند بیشتر اثرگذارتر بوده است. بی‌پینگ فانگ و همکاران (۲۰۱۴) تحقیقی را به‌عنوان حساسیت استراتژی معیشت به سرمایه معیشت در مناطق کوهستانی را با استفاده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته در مسیر رودخانه مین جیانگ کشور چین انجام داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که سرمایه‌های طبیعی و انسانی با راهبرد معیشتی مزرعه همبستگی مثبتی دارد.

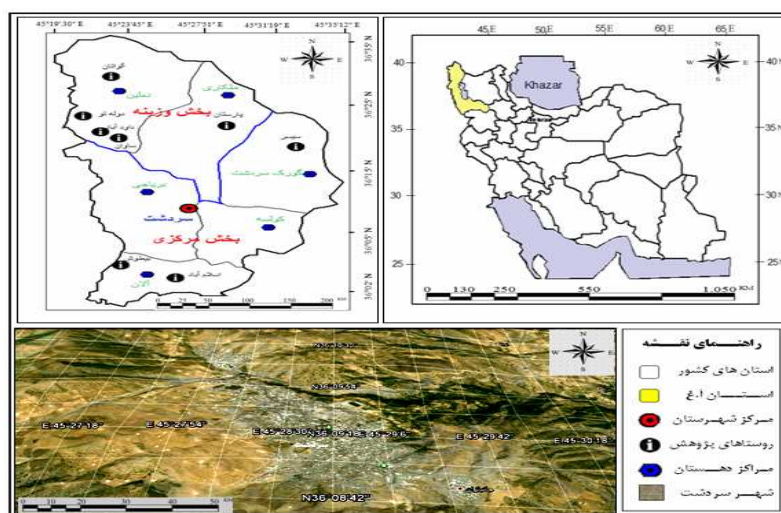
مواد و روش‌ها

با توجه به شکل (۱)، شهرستان سردشت دارای موقعیت ۴۵ درجه و ۳۲ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۹ دقیقه و ۱۵ ثانیه شمالی از عرض جغرافیایی می‌باشد. بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰ این شهرستان دارای ۱۱۱۵۹۰ نفر جمعیت می‌باشد. از این تعداد ۶۰٪ در شهر و حدود ۴۰٪ آن در مناطق روستایی و شهرک‌ها زندگی می‌کنند. شهرستان سردشت دارای دو بخش مرکزی شامل ۴ دهستان و وزینه شامل دو دهستان است. شهرستان سردشت مجموعاً دارای ۲۷۲ روستای دارای سکنه می‌باشد. مشخصات روستاهای نمونه در جدول (۱) آمده است (خضری، ۱۳۸۷: ۶۹).

جدول (۱) مشخصات روستاهای نمونه شهرستان سردشت

بخش روستاها و پرسشنامه‌های تکمیل شده	ضریب تغییرات CV	روند تغییرات جمعیت در روستاهای نمونه (نفر)				نام روستا	ردیف
		سال ۸۵-۹۰	سال ۷۵-۸۵	سال ۶۵-۷۵	سال ۵۵-۶۵		
۵۸ وزینه	۰/۰۸	۹۱۳	۹۷۷	۸۲۱	۸۵۱	آلواتان	۱
۷۸ مرکزی	۰/۱۵	۹۸۹	۸۱۷	۹۵۷	۱۱۸۱	اسلام‌آباد	۲
۷۲ مرکزی	۰/۱۵	۹۳۸	۸۱۷	۶۵۴	۸۷۱	بیطوش	۳
۴۸ وزینه	۰/۴۰	۸۲۳	۶۷۸	۵۴۰	۲۸۳	دوله تو	۴
۳۴ وزینه	۰/۲۳	۵۵۳	۶۱۱	۳۷۱	۴۲۸	داودآباد	۵
۳۶ وزینه	۰/۱۰	۷۹۲	۹۱۵	۱۰۰۰	۸۸۰	سی سیر	۶
۲۸ وزینه	۰/۸۳	۸۲۱	۵۵۳	۱۴۷	۱۱۴	ساوان جدید	۷
۳۲ وزینه	۰/۳۱	۲۱۴	۳۵۴	۴۳۳	۴۶۸	پارستان	۸
۳۸۶	۲/۲۳	۶۰۴۳	۵۷۲۲	۴۹۲۳	۵۰۷۶	مجموع	

مأخذ: مرکز آمار ایران، شهرستان سردشت: روستاهای سردشت، ۱۳۹۰-۱۳۵۵.

شکل (۱) نقشه شماتیک منطقه مورد مطالعه

پژوهش حاضر از نوع مطالعات توسعه‌ای است که از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و اکتشافی استفاده شده است. بررسی مطالعات میدانی، با استفاده از روش پیمایشی (پرسشنامه، مصاحبه و مشاهده) در روستاهای نمونه صورت گرفته است. جامعه آماری پژوهش، ۵۷۲۲ نفر از ساکنان روستاهای بالای ۵۰ خانوار شهرستان سردشت در سال ۱۳۸۹-۱۳۹۰ تشکیل می‌دهد و حجم نمونه آماری این تحقیق به لیل گستردگی منطقه و تعداد زیاد خانوارها، از روش خوشه‌ای مکانی و به شیوه تصادفی ۱۰۲۵ نفر بهره‌بردار از ۸ روستای مورد مطالعه این پژوهش در نظر گرفته شد. طبق جدول مورگان حجم نمونه ۳۶۰ نفر از جامعه مورد نظر می‌باشد ولی بعد از بررسی مجدد نمونه‌ها اشخاصی که کم‌تر از ۳۰ سال سن داشتند حذف گردید و افراد واجد شرایط برای نمونه ۳۸۶ نفر به‌سبب آمد که این افراد به‌نوعی آماری در نظر گرفته شدند و پرسشنامه‌های این افراد مورد تحلیل مجدد قرار گرفتند. با بررسی مجدد پرسشنامه‌های تکمیل شده به‌نظور سنجش پایایی طبق نمونه‌گیری مجدد در بالا، افراد کم‌تر از ۳۰ سال حذف و دیگر پرسشنامه‌های جهت سنجش پایایی مورد بررسی قرار گرفت که تعداد ۳۲ پرسشنامه مورد سنجش قرار گرفت و مقدار

الف ۰/۸۶ به‌ست آمد. متغیرهای مورد بررسی عبارتند از: سطح درآمد در هر روستا و خانوار، سطح زیر کشت، میزان اراضی، مقدار تولید محصولات کشاورزی و میزان درآمد روستاها از مبادلات مرزی، وضعیت رفاه مردم در رابطه با بازارچه‌های مرزی و..

نتایج و یافته‌ها

پرسشنامه شامل ویژگی‌های جمعیت‌شناختی از افراد منطقه پرسیده شده که بخشی از نتایج آن به تفکیک بخش‌های شهرستان آمده است:

جدول (۲) توزیع پاسخگویان بر حسب جنس و وضعیت تأهل

جنس	بخش مرکزی		بخش وزینه		وضعیت	بخش مرکزی		بخش وزینه	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد		تأهل	فراوانی	درصد	فراوانی
مرد	۱۳۲	۳۴/۲۰	۲۱۰	۵۴/۴۰	مجرد	۱۲	۳/۱۱	۵	۱/۳۰
زن	۱۸	۴/۶۶	۲۶	۶/۷۴	متأهل	۲۲۴	۵۸/۰۳	۱۴۵	۳۷/۵۶
جمع	۱۵۰	۳۸/۸۶	۲۳۶	۶۱/۱۴	جمع	۲۳۶	۶۱/۱۴	۱۵۰	۳۸/۸۶

با توجه به جدول (۲)، از بین پاسخگویان به تفکیک جنسیت ۱۳۲ نفر مرد در بخش مرکزی و تعداد ۲۱۰ نفر مرد در بخش وزینه و همچنین تعداد زنان ۱۸ نفر در بخش مرکزی و ۲۶ نفر در بخش وزینه بوده‌اند. از نظر وضعیت تأهل، بیش از ۹۵ درصد پاسخگویان متأهل و حدود ۴/۴۰ درصد بقیه مجرد بوده‌اند. نسبت جنسی نیز در روستاها متعادل است.

جدول (۳) توزیع پاسخگویان بر حسب سن در روستاهای مورد مطالعه

سن (سال)	بخش مرکزی		بخش وزینه	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۳۰-۳۴	۷۳	۱۸/۹۱	۹۸	۲۵/۳۹
۳۵-۳۹	۵۱	۱۳/۲۱	۸۱	۲۰/۹۸
۴۰ به بالا	۲۶	۶/۷۴	۵۷	۱۴/۷۷

طبق جدول (۳)، ۴۴/۳۰ درصد پاسخگویان در رده سنی ۳۰-۳۴ سال، ۳۴/۲۰ درصد در رده‌ی سنی ۳۵-۳۹ سال و ۲۱/۵۰ درصد بقیه در رده سنی ۴۰ سال به بالا قرار دارند.

جدول (۴) توزیع پاسخگویان بر حسب میزان تحصیلات

تحصیلات	بخش مرکزی		بخش وزینه	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
بی سواد	۳۵	۹/۰۷	۵۱	۱۳/۲۱
راهنمایی	۵۴	۱۳/۹۹	۸۲	۲۱/۲۴
متوسطه	۲۵	۶/۴۸	۴۳	۱۱/۱۴
دیپلم	۲۱	۵/۴۴	۲۸	۷/۲۵
بالتر از دیپلم	۱۵	۳/۸۹	۳۲	۸/۲۹

با توجه به جدول (۴)، از تعداد کل پاسخگویان حدود ۲۲/۲۸ درصد با فراوانی ۸۶ نفر بی سواد، دوره راهنمایی با ۳۵/۲۳ درصد با فراوانی ۱۳۶ نفر، دوره متوسطه با ۱۷/۶۲ درصد با فراوانی ۶۸ نفر، دیپلم با ۱۲/۶۹ درصد با فراوانی ۴۹ نفر و بالاتر از دیپلم با ۱۲/۱۸ درصد با فراوانی ۴۷ نفر از لحاظ میزان تحصیلات می باشند.

معیشت های وابسته به فعالیت های کشاورزی

معیشت وابسته به زراعت

سرزمین های مرتفع و کوهستانی اساساً شرایط مناسبی را برای کشت و زرع به وجود نمی آورند. و تنوع کشت محدود و منحصر به انواع خاصی از محصولات زراعی می باشد و نتیجه آن می شود که مقدار بازدهی و برداشت محصول در واحد سطح کاهش می یابد.

جدول (۵) سطح زیر کشت محصولات زراعی در روستاهای مورد مطالعه

روستاها		آلواتان	اسلام آباد	بیطوش	دوله تو	داودآباد	سیسر	ساوان جدید	پارستان
سطح زیر کشت	کشت آبی	۵۷	۷۴	۶۲	۴۲	۵۹	۹۲	۴۶	۱۱۰
کشت (هکتار)	کشت دیم	۳۶	۵۵	۵۷	۷۳	۴۹	۵۸	۵۱	۴۴

بنابر جدول (۵)، مجموع کل زمین های زیر کشت زراعت آبی به ۵۴۲ هکتار و زمین های راعی محصولات دیمی را ۴۲۳ هکتار تشکیل می دهد. اندازه ی بهره برداری ها بسیار کوچک

و بیش‌تر آن‌ها ۱-۰/۵ هکتار زمین زراعی دارند.

جدول (۶) سطح زیر کشت و درآمد ناخالص کل از محصولات زراعی روستاها

ذرت	گوجه فرنگی	یونجه	جو		گندم		شرح محصولات
			آبی	دیم	آبی	دیم	
۱۷	۲۶	۲۲	۸۷	۱۲۶	۲۳۷	۴۵۰	سطح زیر کشت (هکتار)
۲۰	۲۵	۲۰	۶	۳	۶	۳	محصول به ازای هر هکتار (تن)
۳۴۰۰۰	۱۳۰۰۰۰	۸۸۰۰۰	۱۴۰۹۴۰	۱۰۲۰۶۰	۴۴۰۸۲۰	۴۱۸۵۰۰	درآمد ناخالص کل (هزار ریال)

مجموع درآمد ناخالص محصولات از زراعت سالانه ۱۳۵۴۳۲۰۰۰۰۰ ریال می‌باشد. با توجه به تعداد ۱۰۲۵ خانوار روستاها (سال ۱۳۸۵)، در سال زراعی ۱۳۹۰-۱۳۸۹، متوسط درآمد ناخالص هر خانوار کشاورز از زراعت حدود ۱۳/۰۰۰/۰۰۰ ریال بوده است (جدول ۶).

معیشت وابسته به باغداری

کشت درختان میوه، سطح زیر کشت و میزان برداشت و بهره‌برداری از ثمره‌ی آن‌ها یکی دیگر از ارکان اقتصاد روستاهای شهرستان سردشت را تشکیل می‌دهد.

جدول (۷) سطح زیر کشت محصولات باغی در روستاهای مورد مطالعه

پارستان	ساوان جدید	سیسر	داودآباد	دوله‌تو	بیطوش	اسلام‌آباد	آلواتان	روستاها	
۱۰	۵	۹	۷/۵	۸	۱۱	۱۰	۵	کشت آبی	سطح زیر
۱۳۰	۷۰	۱۶۶	۱۱۵	۱۲۰	۹۰	۱۳۰	۸۳	کشت دیم	کشت (هکتار)

سطح زیر کشت محصولات باغی (آبی و دیمی) روستاهای مورد مطالعه به‌ترتیب برابر با ۸۸، ۱۴۰، ۱۰۱، ۱۲۸، ۱۲۲/۵، ۱۷۵، ۷۵ و ۱۴۰ هکتار می‌باشد. بیش‌ترین محصولات دیمی را سی‌سر با ۱۶۶ هکتار و کم‌ترین آن را روستای ساوان جدید با ۷۰ هکتار تشکیل می‌دهد و هم‌چنین بیش‌ترین محصولات آبی را نیز روستای بیطوش با ۱۱ هکتار و کم‌ترین آن را آلواتان و ساوان جدید با ۵ هکتار تشکیل می‌دهد. در مجموع سطح زیر کشت محصولات باغی در مزارع آبی برابر با ۶۵/۵ و در مزارع دیمی برابر با ۹۰۴ هکتار می‌باشد (جدول ۷).

جدول (۸) سطح زیر کشت و مقدار تولید محصولات باغی در روستاهای نمونه

درآمد ناخالص کل (ریال)	میزان هزینه در هکتار (ریال)	مقدار تولید آبی و دیم (تن)	عملکرد در واحد سطح (تن)		سطح زیر کشت (هکتار)		شرح محصول
			دیم	آبی	دیم	آبی	
۵۸۳۵۱۰۰۰۰	۵۸۳۰۷۰۰۰۰	۲۵۳۷	۴/۲۵	-	۵۹۷	-	انگور
۲۱۹۲۴۰۰۰۰	۲۱۸۶۸۱۵۰۰۰	۴۸۷/۲	۲/۱	۳	۱۸۲	۳۵	سیب
۳۵۴۴۷۵۰۰	۳۴۱۵۷۵۰۰	۱۲/۸۹	۰/۹۳	۰/۱	۱۳	۸	گلایی
۱۶۴۷۰۰۰۰۰	۱۵۹۳۳۰۰۰۰	۶۱	۰/۵	۳	۸	۱۹	گردو
۴۲۶۲۵۰۰۰	۳۷۵۲۵۰۰۰	۷/۷۵	۰/۲	۱/۵	۵	۳/۵	آلبالو
۵۸۶۸۰۰۰۰۰	۵۸۲۶۰۰۰۰۰	۲۰۴	۳	-	۶۸	-	سماق
۲۸۸۰۰۰۰۰	۲۷۵۵۰۰۰۰	۹/۶	-	۰/۳	۳۲	-	سایر
۱۶۸۶۷۰۷۲۵۰۰	۱۶۸۰۲۰۷۷۵۰۰	-	۱۰/۹۸	۷/۹	۹۰۴	۶۵/۵	جمع

همان‌طور که در جدول (۸) مشاهده می‌کنید از محصولات باغی روستاها، انگور با ۵۹۷ هکتار و سیب ۲۱۷ هکتار بیش‌ترین نوع باغ را به‌خود اختصاص داده‌اند عملکرد این نوع میوه‌ها در هکتار به ترتیب برابر با ۴/۲۵ و ۲/۱ تن می‌باشد که مقدار تولید آبی و دیم این محصولات به ترتیب برابر با ۲۵۳۷ و ۴۸۷/۲ تن می‌باشد.

جدول (۹) درآمد حاصل از محصولات باغی برای هر خانوار در روستاهای نمونه

درآمد هر خانوار (ریال)	کل درآمد روستاها (ریال)	درآمد خالص در هکتار (ریال)	سطح زیر کشت (هکتار)	محصولات
۲۵۶۲۷۳۲	۲۶۲۶۸۰۰۰۰	۴۴۰۰۰۰	۵۹۷	انگور
۱۱۸۷۸۳۴	۱۲۱۷۵۳۰۰۰۰	۵۵۸۵۰۰۰	۲۱۷	سیب
۲۵۱۷۰/۷۳	۲۵۸۰۰۰۰۰	۱۲۹۰۰۰۰	۲۰	گلایی
۱۴۱۴۵۳/۷	۱۴۴۹۹۰۰۰۰	۵۳۷۰۰۰۰	۲۷	گردو
۳۹۸۰۴/۸۸	۴۰۸۰۰۰۰۰	۵۱۰۰۰۰۰	۸/۵	آلبالو
۲۷۸۶۳۴۱	۲۸۵۶۰۰۰۰۰	۴۲۰۰۰۰۰	۶۸	سماق
۳۹۰۲۴/۳۹	۴۰۰۰۰۰۰۰	۱۲۵۰۰۰۰	۳۲	سایر
۶۷۸۲۳۶۱	۶۹۵۱۹۲۰۰۰۰	۶۴۹۹۵۰۰۰	۹۶۹/۵	جمع

در جدول (۹) درآمد حاصل از سطح زیر کشت محصولات باغی این روستاها برابر با ۹۶۹/۵ هکتار و درآمد خالص در هکتار بر حسب ریال برابر با ۶۴۹۹۵۰۰۰ ریال می‌باشد؛ کل درآمد روستاها نیز برابر با ۶۹۵۱۹۲۰۰۰۰ ریال و با احتساب ۱۰۲۵ خانوار (طبق آمار ۱۳۸۵) در کل روستاها، درآمد هر خانوار از محصولات باغی برابر با ۶۷۸۲۳۶۱ ریال است.

معیشت وابسته به مبادلات مرزی

در مناطق مرزی که به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی از مناطق محروم محسوب می‌گردد، فعالیت‌های تجاری و مبادلات مرزی می‌توانند باعث رونق اقتصادی این مناطق و به دنبال آن ایجاد اشتغال و بهبود وضعیت زندگی مردمان آن گردد. با توجه به فقر اقتصادی مردم این مناطق، بازارچه‌های مرزی قابلیت آن را دارند که به مبادلات مرزی نظم لازم را بدهند و به‌طور هر چه بهتر از آسیب‌پذیری‌های امنیتی و قاچاق کالا در این مناطق جلوگیری کنند. از این لحاظ برای بررسی عملکرد این بازارچه‌ها و نقش و جایگاه آن‌ها در رفاه اقتصادی، این بخش سعی دارد که به مجموعه سوالات زیر پاسخ دهد: بازارچه‌های مرزی چه نقشی در وضعیت رفاهی مردم مرزنشین ایفا نموده‌اند؟ آیا تأسیس این بازارچه‌ها تأثیر مثبت بر متغیرهای رفاهی (اشتغال، درآمد، تاسیسات زیربنایی و رفاهی و...) داشته‌اند؟ آیا بازارچه‌های مرزی در امر صادرات و واردات تأثیر مثبتی بر اقتصاد منطقه داشته‌اند؟ آیا بازارچه‌های مشترک مرزی در تحقق اهدافی که بر مبنای آن ایجاد شده‌اند موفق بوده‌اند یا خیر؟

جدول (۱۰) شرکت‌های تعاونی مبادلات مرزنشینان شهرستان سردشت

نام شرکت	بهاران	شاهین گستر	کردستان	کارآفرینان	اتحاد	جانبازان	سردشت	رفاه	باختر	فجر	صنعت	رنگین	مادیار
تاریخ ثبت	۱۳۹۱	۱۳۹۰	۱۳۸۹	۱۳۸۹	۱۳۸۵	۱۳۸۴	۱۳۷۶	۱۳۸۹	۱۳۸۲	۱۳۹۰	۱۳۹۰	۱۳۸۱	۱۳۸۹
تعداد اعضا	۱۵۰۱	۱۰۱۵	۱۰۴۱	۳۰۵۳	۳۸۳۷	۲۳۵۷	۴۳۵۴	۱۸۶۱	۳۲۴۷	۹۷۳	۴۹۸	۱۷۶۵	۷۲۹
اعضای تحت تکفل	۳۹۵۷	۲۴۴۲	۲۵۰۳	۸۲۶۵	۹۳۷۵	۶۲۷۱	۱۲۶۳۸	۴۲۶۰	۸۰۲۳	۲۲۹۱	۱۱۱۶	۳۹۶۸	۱۶۵۵

ماخذ: اداره تعاون، کار و رفاه اجتماعی شهرستان سردشت ۱۳۹۱

شرکت‌های تعاونی مرزنشینان که اولین شرکت آن با نام مرزنشینان سردشت فعالیت خود را در سال ۱۳۷۶ در بازارچه قاسمه‌رش شروع کرد، ۱۶ سال از فعالیت آن می‌گذرد. طبق جدول (۱۰) تعداد اعضای سرپرست این شرکت‌ها ۲۶۲۳۱ نفر و تعداد کل اعضای تحت تکفل ۶۶۷۶۴ می‌باشد که در مجموع جمعیتی بالغ بر ۹۲۹۹۵ نفر از کل شهرستان که جمعیتی در حدود ۱۱۵۰۰۰ نفر دارد را به اعضای خود درآورده‌اند.

بحث

به‌منظور پاسخگویی به سوالات تحقیق ضمن توجه به مهم‌ترین مؤلفه‌های اقتصادی مردم این مناطق به‌عنوان متغیر وابسته در برابر متغیر مستقل که بین مؤلفه‌های شغل‌های کشاورزی و مبادلات مرزی با درآمد روستاییان است، اقدام می‌کنیم.

جدول (۱۱) تحلیل میزان همبستگی بین معیشت کشاورزی و مبادلات مرزی با درآمد روستاییان در سطح روستا

نوع معیشت	متغیرهای مستقل	میزان خطای مجاز	سطح معناداری	ضریب همبستگی (R)
کشاورزی	ارتفاع	۰/۰۵	۰/۰۰۹	-۰/۵۴۱
	سطح زیر کشت	۰/۰۵	۰/۰۰۹	۰/۲۳۶
	شیب زمین	۰/۰۵	۰/۰۱۶	۰/۳۲۹
	عملکرد در واحد سطح	۰/۰۵	۰/۰۲۸	۰/۵۷۶
مبادلات مرزی	خسارت مالی مبادلات مرزی	۰/۰۵	۰/۰۱۲	۰/۴۱۷
	دسترسی به نوار مرزی	۰/۰۵	۰/۰۱۹	۰/۶۱۷
	سرمایه کافی	۰/۰۵	۰/۰۱۵	۰/۴۲۵
	میزان توانایی شغلی روستاییان	۰/۰۵	۰/۰۰۹	۰/۵۰۳
	میزان صادرات	۰/۰۵	۰/۰۱۶	۰/۶۳۸
	میزان واردات	۰/۰۵	۰/۰۳۶	۰/۴۰۱

جدول (۱۱)، تحلیل میزان همبستگی بین معیشت کشاورزی و مبادلات مرزی با درآمد روستاییان در سطح روستا را نشان می‌دهد. کلیه عوامل در جدول دارای ارتباط مستقیم و معناداری می‌باشد. تحلیل میزان همبستگی بین ارتفاع منطقه با درآمد دارای رابطه معنی‌دار معکوس و غیرمستقیمی می‌باشد. طبیعت خشن و ناهمواری، درآمد روستاییان را تحت تأثیر قرار داده و باعث کم‌بود معیشت و محصولات در منطقه شده است.

جدول (۱۲) توزیع فراوانی درصدی پاسخگویان بر حسب درآمد

میزان درآمد به هزار ریال		قبل از احداث بازارچه		بعد از احداث بازارچه	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
کم‌تر از ۱۵۰۰		۳۴٪	۱۳۱	۶٪	۲۵
۱۵۱۰ تا ۲۵۰۰		۲۱٪	۸۰	۴٪	۱۶
۲۵۱۰ تا ۳۵۰۰		۲۲٪	۸۷	۱۰٪	۳۸
۳۵۱۰ تا ۴۵۰۰		۱۰٪	۳۷	۲۴٪	۹۱
۴۵۰۰ تا ۵۵۰۰		۷٪	۲۹	۲۶٪	۱۰۰
بیش‌تر از ۵۵۰۰		۶٪	۲۲	۳۰٪	۱۱۶
مجموع		۱۰۰٪	۳۸۶	۱۰۰٪	۳۸۶

با توجه به جدول (۱۲)، در مورد نقش بازارچه‌ها بر درآمد مرزنشینان به نظر می‌رسد استقرار بازارچه‌های مرزی در افزایش درآمد مرزنشینان تأثیر مثبت داشته است. به طوری که تأثیرات فضایی آن بر روستاهای منطقه و محلی مرزها به عنوان گلوگاه ورود و خروج کالا بسیار زیاد بوده است. با توجه به میدانی بودن پژوهش از هر سه نوع ابزار مشاهده، مصاحبه و پرسشنامه در نتایج جدول (۱۳) استفاده شده و جامعه آماری آن را کلیه مرزنشینان، بازرگانان، پبله‌وران، مردم و سایر دست‌اندرکاران بازارچه‌های مرزی می‌باشند و حجم نمونه نیز شامل کلیه اقشار مشغول به فعالیت در بازارچه‌های مرزی در قبل و بعد از احداث بازارچه می‌باشند.

جدول (۱۳) تغییرات فراوانی و وضعیت رفاه در قبل و بعد از احداث بازارچه

ضریب تغییرات CV	عملکرد	وضعیت رفاه مردم در قبل و بعد از بازارچه		بعد از بازارچه	قبل از بازارچه	متغیرهای وابسته
		قبل	بعد	فراوانی	فراوانی	
۰/۲۴	مثبت	خیلی زیاد	خیلی کم	۷	۵	احداث پاساژ و مراکز تجاری
۰/۲۸	مثبت	خیلی زیاد	خیلی کم	۳	۲	احداث هتل و رستوران
۰/۱۱	مثبت	خیلی زیاد	کم	۲۷	۲۳	ارتباط مرزی با عراق
۰/۰۹	مثبت	رشد زیاد داشته	کم	۲۶	۲۳	افزایش اشتغال
۰/۲۳	مثبت	رشد زیاد داشته	کم	۱۸	۱۳	افزایش درآمد
۱/۳۳	منفی	تا حدودی	متوسط	۱	۳۲	اقتصاد غیر رسمی
۰/۰۸	مثبت	بهبتر شده	کم	۲۹	۲۶	امنیت اجتماعی
۰/۲۵	مثبت	بهبود یافته	کم	۲۳	۱۶	امنیت اقتصادی
۰/۵۸	تقریباً مثبت	تا حدودی کم تر شده	خیلی زیاد	۲۴	۵۷	بیکاری
۰/۰۷	تغییر اندک	تغییری کم داشته	کم	۲۰	۱۸	تأمین کالاهای مورد نیاز
۱/۴۱	مثبت	دارد	ندارد	۸	۰	تحرک شغلی
۰/۴۷	مثبت	زیاد شده	کم	۴	۲	مراکز مالی و بانکی
۰/۳۱	مثبت	رشد داشته	کم	۱۱	۷	جذب گردشگر در منطقه
۰/۳۶	مثبت	زیاد شده	کم	۲۶	۱۸	روابط و اعتماد اقوام
۰/۲۲	مثبت	زیاد شده	کم	۱۵	۱۱	سرمایه اجتماعی
۰/۱۷	مثبت	خیلی زیاد شده	کم	۲۸	۲۲	فعالیت ساختمان و حمل و نقل
۰/۱۷	مثبت	بهبود یافته	بد	۱۴	۱۱	محیط زیست
۰/۱۲	منفی	رشد زیاد داشته	متوسط	۵۱	۴۳	مهاجرت به شهر
۰/۷۲	منفی	متوسط	زیاد	۱۱	۳۴	وضعیت اوقات فراغت
۱/۰۱	مثبت	رو به بهبودی است	بد	۱۲	۲	وضعیت بهداشت
۰/۶۱	مثبت	رو به بهبودی است	بد	۱۰	۴	وضعیت تغذیه
۰/۳۳	تا حدودی مثبت	رو به بهبودی است	بد	۱۶	۱۰	وضعیت مسکن
۰/۷۹	منفی	کم تر شده	کم	۲	۷	وضعیت آموزش و فرهنگ
				۳۸۶	۳۸۶	جمع

از آنجا که بیش‌تر بازارچه‌های مرزی (متغیر مستقل) در نزدیکی مرز عراق واقع شده‌اند، دوری یا نزدیکی روستاها به مرز می‌تواند عامل مهمی در کسب تجارت آن‌ها باشد. بعضی از روستاهای این پژوهش در مناطق دور از این بازارها واقع شده‌اند و همین عامل باعث شده که میزان درآمد این‌گونه روستاها از مبادلات مرزی نسبت به روستاهای لبه مرز کم‌تر باشد. بنابراین با بررسی عمق مسأله نتایج و دستاورهای زیر حاصل گردید:

- فعالیت بازارچه‌های مرزی باعث ایجاد اشتغال مستقیم و غیرمستقیم مرزنشینان گردیده که سهم اشتغال غیرمستقیم به مراتب بیش‌تر از اشتغال مستقیم می‌باشد. بر اساس یافته‌های تحقیق ۰/۰۹ درصد از پاسخگویان پس از استقرار بازارچه، تحرک شغلی داشته‌اند.

- فعالیت بازارچه‌های مرزی باعث افزایش درآمد مرزنشینان به میزان ضریب تغییرات ۰/۲۳ گردیده است، که در این میان درصد زیادی از آن‌ها (صادر کننده بازارچه مرزی) به دلیل داشتن سرمایه کافی به صادرات و واردات در حجم وسیع، اقدام نموده‌اند، بیش‌ترین درآمد و سهم اقلیت به مراتب کم‌تر می‌باشد.

- استقرار بازارچه و ایجاد اشتغال برای ساکنین مرزنشین نتوانسته از خیل عظیم مهاجران روستایی به شهر که دارای رشدی با ضریب تغییرات ۰/۱۲ است بکاهد اما در این میان از کنترل اقتصاد غیررسمی در این منطقه تا حد زیادی کاسته است که ضریب تغییرات آن با توجه به فراوانی آن‌ها در قبل و بعد از احداث بازارچه ۱/۳۳ می‌باشد.

- بازارچه‌های مرزی تأثیر زیادی در تأمین مایحتاج نیازهای ساکنان مرزنشین با ضریب تغییرات ۰/۰۷ که دارای رشدی اندک می‌باشد نداشته و کالاهای مبادله شده عمدتاً رویکرد فرا استانی و فرامنطقه‌ای دارند. در نهایت واقعیات موجود نشان می‌دهد که بازارچه‌های مرزی اگرچه در پاره‌ای موارد نقش مثبت و مؤثری داشته‌اند، ولی عملکرد چند ساله آن‌ها نشان می‌دهد که با اهداف اولیه تأسیس همخوانی ندارند و دارای رویکردهای منفی نیز از جمله وضعیت آموزش و فرهنگ بوده‌اند (به‌علت اشتغال جوانان در سنین کم در بازارچه‌ها و کالاهای قاچاق).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش عوامل مؤثر بر معیشت روستاهای مورد مطالعه سنجش شده است. وضعیت معیشتی مردم در درجه اول متأثر از صنعت نمی‌باشد، چون اولاً صنایع تولیدی بزرگی وجود ندارند و ثانیاً هنوز صنایع مختلف، گسترش چندانی در سطح شهرستان نکرده است. مقایسه ابعاد گوناگون درآمد حکایت از توزیع مطلوب‌تر درآمد در بخش‌های مبادلات مرزی و همچنین اندک زمین‌های کشاورزی دارد. همچنین نتایج حاصل از یافته‌های تحقیق نشان داد که از مجموع ۱۰ مورد متغیرهای کشاورزی و مبادلات مرزی در سطح روستا با درآمد روستاییان، ۹ مورد از آن دارای رابطه مثبت و معنادار بوده‌اند و نمی‌توان ارتباط و اثرات غیرمستقیم آن‌ها را منکر شد. هرگونه الگوی معیشتی در روستاهای مورد پژوهش بر اساس منابع معیشتی و شیوه به کارگیری آن‌ها شکل می‌گیرد و از این رو، با وجود منابع مشترک در بیش‌تر مناطق روستایی، الگوهای متفاوت معیشتی مشاهده می‌شود. بنابراین، روستاییان راهبردهای مختلف معیشتی را بر اساس سرمایه‌های در دسترس انتخاب می‌کنند. ساختارها و فرآیندهای نهادینه‌ای وجود دارند که بر معیشت مردم محلی تأثیر می‌گذارند و در آن مداخله می‌کنند و مردم برای تبدیل دارایی‌ها به شکلی معنادار، باید با آن‌ها درگیر شوند. روش‌هایی که مردم برای تأثیر گذاشتن و دسترسی به این ساختارها و فرایندها استفاده می‌کنند، استراتژی‌های معیشتی آن‌ها را شکل می‌دهند که به آنها در رسیدن به نتایج معیشتی مطلوب کمک می‌کند. به‌طور کلی می‌توان نتیجه‌گیری کرد که با وجود مبادلات مرزی در روستاهای پژوهش به‌علت نبودن تأسیسات، نهادها و خدمات کافی و عدم برنامه‌ریزی و بهره‌برداری سیستماتیک از پتانسیل‌های روستا، تاکنون محدوده و اندازه منافع حاصل از مبادلات مرزی و دیگر فعالیت‌های معیشتی برای منفعت‌رسانی بیشتر رضایت بخش نیست. بنابراین ضرورت دارد در جهت رفع مشکلات این مناطق متناسب با نتایج و اثرات هر یک از آن‌ها بر مبنای توسعه از پایین به بالا توجه گردد.

منابع

- اداره تعاون، کار و رفاه اجتماعی شهرستان سردشت ۱۳۹۱.
- خضری، س. (۱۳۸۷) «جغرافیای طبیعی کردستان موکریان با تأکید بر حوضه زاب، چاپ دوم. تهران: انتشارات ناقوس.
- رضوانی، ع.ا. (۱۳۸۶)، «روابط متقابل شهر و روستا با تأکید بر ایران»، چاپ هفتم، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- رفیع‌فر، ج. و قربانی، ح.ر. (۱۳۸۷)، «جغرافیا و معیشت: بررسی روند تغییرات معیشتی کوچندگان بختیاری»، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳، صص ۶۵ - ۴۷.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۷۸)، «اولین گزارش ملی توسعه انسانی ایران».
- سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شناسنامه آبادی‌های کشور، استان آذربایجان غربی، شهرستان سردشت، تهران مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، مرکز آمار ایران، شهرستان سردشت: روستاهای سردشت، ۱۳۹۰-۱۳۵۵.
- شمس‌الدینی، ع.؛ شکور، ع. و گرجیان، پ. (۱۳۹۱)، «تحلیلی بر وضعیت معیشتی مهاجرین روستایی در شهرها (مطالعه موردی: دهستان رستم دو- شهرستان رستم)»، فصل‌نامه آمایش محیط، شماره ۲۰، صص ۱۳۷-۱۵۳.
- مطیعی لنگرودی، ح. (۱۳۸۴)، «برنامه‌ریزی روستایی با تأکید بر ایران»، چاپ دوم. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- Chambers, R, (1997), "Who's Reality Counts? Putting the First Last", London: Intermediate Technology Publications.
- Chambers, R., (2005), "Idens for Development", Earth Scan Publication, London, Sterling VA.
- Cramb, R.A., Purcell, T. and Ho, (2004), "T.C.S, Participatory assessment of rural livelihoods in the Central Highlands of Vietnam", *Agricultural Systems*, 81: PP 255-272.

- Ellis, F. (2000), “*Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries*”, Oxford University Press, Oxford.
- Ellis, F. and Bahllgwa, G. (2003),” Livelihoods and Rural Poverty Reduction in Uganda”, *World Development*, Vol. 31, No. 6, PP 997–1013.
- Ellis, F. and Mdoe, E. (2003), “Livelihoods and Rural Poverty Reduction in Tanzania”, *World Development*, Vol. 31, No. 8, pp. 1367–1384.
- Ellis, F. Kutengule, M. and Nyasulu, A. (2003), “Livelihoods and Rural Poverty Reduction in Malawi”, *World Development*, Vol. 31, No. 9, PP 1495–1510.
- Lele, S. (1991), “Sustainable development: a critical review”, *World Development*, Vol. 19, no 6.
- Shen, F., (2009), “Tourism and Sustainable Livelihoods Approach: Application within the Chinese context”, Ph.D. Thesis, Lincoln University.
- Sherbinin, A., VanWey, L.K., McSweeney, Kendra, Aggarwal, R., Barbieri, A., Henry, S., Hunter, L. M., Twine, W., Walker, Robert. (2008), “Rural household demographics, livelihoods and the environment, *Global Environmental Change*, 18: PP 38–53.
- Sing, S. (1993), “Some aspects of rural non-farm sector development in developing countries, *The Indian Journal of Labour Economics*, Vol. 36, No. 30.
- Van den Berg, M. (2010), “Household income strategies and natural disasters: Dynamic livelihoods in rural Nicaragua”, *Ecological Economics*, 69: PP 592–602.
- Yi-P F., Jie, F., Mao, y S., Meng, Q.S. (2014) “Sensitivity of livelihood strategy to livelihood capital in mountain areas: Empirical analysis based on different settlements in the upper reaches of the Minjiang River”, China, *Ecological Indicators*, Vol 38, PP 225–235.